O’ZBEK, INGLIZ VA RUS TILLARIDA TO’SIQSIZLIKNI IFODALOVCHI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVOKULTUROLOGIK ASPEKTI

M.A.Abduvaliev
ADChTI professori

O’zbeklar milliy muloqot madaniyatida to’siqsizlikni implitsit ifodasi uchun xoslangan FB *to’rt taraf(i) qibla (*variant to’rt tomon(i) qibla) bo’lib, u qayoqqa xohlasa, ketaveradigan ma’noni anglatadi: Ikkisidan birini tanlang,-dedi Oyqiz qat’iyat bilan, -yo ketmon, yo to’rt tomoningiz qibla, boshingiz qayoqqa og’sa, o’sha tomonga jo’nang [Sh. Rashidov, Bo’rondan kuchli].

Ingliz var us lisoniy manzarasida ushbu FBning to’la muvofig’i mavjud emasligi kuzatildi. U ingliz tilida to turn loose, rus tilida пустить на все четыре стороны orqali obyektivlashgan. Ushbu ma’no ifodasida qibla madaniy lakunasi mavjud bo’lib, u musulmon dunyosida muslimlar yuzlanib ibodat va nomoz o’qiydigan tomonni anglatadi. Bu tomon Allohning uyi bo’lmish Kabatulloh ekanligi ma’lum. Hayotda shunday ziddiyatli vaziyatlar bo’lib qoladiki, bunda suhbatdoshlardan biri boshqasining qaroridan noroziligi tufayli, ko’pincha asabiylashgan holatda, “to’rt tomoning qibla” deb yuboradi. Shu bois mazkur lakuna maqomidagi FB salbiy konnatatsiyaga ega, chunki musulmonlar uchun qibla, kabatulloh yagonadir. Qibla madaniy lakunasini metaforik tarzda dunyoning to’rtta tomoninianglatish barobarida nutq ta’sirchanligi va ifodaliligini ta’minlash uchun qo’llangandeb o’ylaymiz.

Ushbu FBning yana bir qiziq jihati shundaki, u er tomonidan nikohni buzish, “taloq” qilish o’rnida “to’rt tomoning qibla” FBsi qo’llanadi. Bunday hollarda ushbu FB evfemik birlik maqomiga ega bo’ladi.

Yulduzni benarvon uradigan FB salbiy konnatatsiyaga ega b’lib, u o’ta ketgan olg’ir, mug’ombir, har qanday ishni bajarish qo’lidan keladigan kishilarga nisbatan ishlatiladi. Masalan, U yulduzni benarvon urib, xatto oyga chovut soladigan ustasi faranglardan “ Mushtum [O’TIL. 1 jild 2020: 228]; To’qaboy deganimiz qayishday

mahkam, tulkidek ayyor, bo’ridek olg’ir, yulduzni benarvon uradigan shayton edi [S.Abduqahhor. Hayotning boshlanishi [Sh. Rahmatullayev. 1978: 267]].

Bu toifa kishilar shunday odamlarki, ular qilayotgan ishlarga hech kim va hech narsa to’siq bo’la olmaydi, ular uchun ilojisi yoq degan narsani o’zi bo’lmaydi. So’zlashuv va badiiy asarlar uslubida nutqiy ta’sir va ifodalilik vositasi sifatida keng qo’llaniladi.

Tegirmonga tushsa (...), butun chiqmoq va tegirmondan butun chiqmoq FBmasi uddaburon, shuni ko’zini biladigan, har qanday muammoli vaziyatdan chiqib keta oladigan insonlar toifasiga nisbatan ishlatiladi. Yuqoridagi FBdan farqli o’laroq ushbu FB ijobiy baholi insonlar haqida gap ketganda qo’llanadi va kuchli ekspressivlikkka ega: *Karimjon tegirmonga tushsa, butun chiqadigan yigit edi* [Said Ahmad Kutish taraddudi] [Sh. Rahmatullayev. 1978: 224-225]; *Tinchlan, qizim… u keladi. Keladigan vaqt bo’pqoldi. Otamurod – tegirmonga tushsa, butun chiqadigan yigit* [O”TIL. 4-jild 2020: 47]

O’zbek tilida to’siqsizlikning implitsit verbalizatori bo’lgan yo’qni yo’ndirmoq iborasi “har qancha mashaqqat bilan bo’lsa ham, bunyod qilmoq” ma’nosiga ega bo’lib, uning yo’qni yo’ndir(ay)mi?!; yo’q…ni yo’na(miz):mi ; variantlari mavjud: Xudoga shukur, korpa yostigim ham yetadi dam iliq, dam sovuq tancham bor .yoqni yondiramiz ,bu ayni maslahat… (Oybek. Qutlug’qon)

Ushbu ibora ham qo’lidan ish keladigan, epli, har ishning yo’l-amalini qilib, ijobiy hal qiladigan insonlar toifasiga nisbatan ijobiy baho sifatida ishlatiladi.

Polilemant FB yo’l bermoq, o’tib ketish uchun y’olni bo’shatmoq va to’siq bo’lmaslik, qarshilik qilmaslik; imkon bermoq, yo’l qo’ymoq ma’nolarini anglatib keladi. Ushbu ibora metaforik hususiyatga ega: Boshliq qo’lostidagilar dam olishlari uchun yo’l berdi; Hiylaga ba’zan shariat ham yo’l qo’yadi (K. Yashin. Hamza) Uning ruscha ekvivalenti ham to’g’ri va ko’chma ma’noda bir xil ma’noni anglatadi, ya’ni дать дорогу кому-нибудь=дать пройти, проехать; ko’chma ma’noda дать возможность расти, развываться кому-ни будь.

Shuningdek, yo’li ochilmoq iborasi rus va ingliz tilidagi открыт дорогу кому ни будь куда ни будь ko’chma ma’noda qaysidir bir sohada kimgadir faoliyat

yuritishga imkoniyat bermoq ma’nosida kelsa, yo’li ochilmoq, baxtli bo’lib, ishi yurishib ketmoq, omadi chopmoq madaniy semasiga ega: Yo’li ochilgan yigitning yangasi oldidan chiqar (Maqol)

Oq yo’l! iborasi rus tilida **Счастливого пути!, Счастливый путь! Добрый путь, Путь добрый!**, ingliz tilida **Happy journey!, Bon voyage!, Have a safe journey!, Have a good (safe, nice trip!, God speed (good speed)(to you); I wish you a pleasant journey** ekvivalentlariga ega. Ular uchun umumiy o’xshash jihat safarga otlanayotgan kishi(lar)ga bildiriladigan tilak hamda safarga otlanayotgan(lar) uchun hech qanday to’siq, g’ov mavjud emasligidan dalolat beradi. Ibora tarkibidan leksemalar metaforik tarzda qo’llangan va ular yashirin to’siqsizlik semasi mavjud. **Bon voyage**! Fransuz tilidan o’zlashib inglizlar muloqot diskurslariga singib ketganligini ham ta’kidlash lozim. Shuningdek, har uchala tilda tahlillar o’zbek xalq maqollari (65 mavzuda maqollar guldastasi) to’plamiga jami xalq maqollari kirgan bo’lib, ulardan 14 tasi to’siqsizlikni implitsit, 48tasi eksplitsit ravishda ifodalashini ko’rsatdi. To’siqsizlikni eksplitsit ravishda obyektivlashtiruvchi Bo’rining og’zi yesa ham qon, yemasa ham qon maqoli “Yomonligi bilan tanilgan, yomonligini ham qo’ysa ham, qo’ymasa ham – yomon” degan ma’noda ishlatiladigan ibora [O’TIL. 1-jild 2020: 416]. Bundan shunday tarbiyaviy xulosa chiqadi-ki, el orasida obro’-e’tibor qozonish, yaxshi nom olish oson emas, lekin uni bir lahzada yoqotish yomon otliqqa chiqish hech gap emas. Ushbu maqolda bo’ri leksemasi ko’chma “*yovuz qonxo’r shafqatsiz odam*” ma’nosida qo’llangan va kuchli tas’sir va ekspresivlik kasb etgan. Ushbu maqol so’zlashuv va badiiy uslublarda ko’p uchraydi. Uning inglizcha va o’zbekcha muqobillari quyidagilar bo’lishi mumkin: *A bad man remains a bad man even when he becomes a good man; Плохой человек остаётся плохим, даже если превратится в хороший человек*.

Dushman o'lar- do'st qolar, o'sma qolar, qosh qolar maqomida to'siqsizlik implitsit ravishda o'z aksini topgan bo'lib, u dushman, do'st, o'lar, qolar, o'sma, qosh, ketar, qolar leksemalarining semantik zidlashuvi asosida yuzaga kelmoqda. Eng e'tiborlisi, madaniy konnotatsiyaga ega o'sma va qosh o'rtasidagi munosabat ifodalilikni ta'minlamoqda. O'zbeklarda ayollar va qizlar qoshga o'sma qo'ydilar, bir

oz fursatdan so'ng uni yuvib tashlaydilar, o'sma "o'chib" qosh rangini to'qlashtiradi. Bunday holat dushman va do'st o'rtasidagi munosabatlarga qiyoslanmoqda. Bu orqali shuni tushunish mumkinki, og'ir va sinovli damlarda inson haqiqiy do'stlar qurshovida bo'ladi, dushmanlar esa kerak paytida tashlab ketadilar. Shu nuqtai nazardan o'sma dushmanga, qosh esa do'stga qiyos qilinmoqda. Inglizlarda o'sma o'simligi *mascara and eyebrow-liner* deb atalsada, bunday qiyos o'zbeklargagina xos ekanligini tahlillar dalilladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати 5 жилдли А.Мамадалиев таҳрири остида 5 – жилд Т.: “O’zbekiston nashriyoti” 2020, 591 b.

2. Пименева М.В. Предисловие / / Введение в когнитивную лингвистику. – Кемерево: Изд – во Кем ГУ, 2004. – Вып. 4. – 208 с.

3. Стернин И.А. К разработке психолингвистического толкового словаря // Вопросы психолингвистики . – 2010, - №2 (12). – с. 57 – 63

4. Леонтьев А.А. Психолингвистический аспект языкового значения // Принципы и методы семантических иследованиий. – М.: Наука, 1976. – с 156 – 169.